

UNIVERSITATEA „AUREL VLAICU” DIN ARAD

FACULTATEA DE TEOLOGIE ORTODOXĂ

ȘCOALA DOCTORALĂ INTERDISCIPLINARĂ

REZUMATUL TEZEI DE DOCTORAT

TEOLOGIA ÎNDUMNEZEIRII LA SFÂNTUL MAXIM MĂRTURISITORUL ÎN PERSPECTIVĂ MISTAGOGIC-LITURGICĂ

COORDONATOR:

Pr. Conf. Univ. Dr. Habil. Lucian Farcașiu

DOCTORAND:

Diac. Cătălin-Adrian Moisescu

ARAD

2026

PLANUL LUCRĂRII

INTRODUCERE....4

Motivație, argumentație și încadrarea tematică....4

Scopul și obiectivele generale....6

Stadiul cercetării....6

Metodologia de cercetare....16

Limitele cercetării....18

I. PERSONALITATEA SFÂNTULUI MAXIM MĂRTURISITORUL....19

I.1. Viața, activitatea și opera Sfântului Maxim Mărturisitorul....19

I.2. Contextul istorico-politic....29

I.2.1. Controversa monoenergistă....33

I.2.2. Criza monotelită....36

I.3. Scrierile teologice ale Sfântului Maxim Mărturisitorul despre îndumnezeirea omului. O prezentare generală.....42

I.4. Raportul dintre influență și originalitate în opera maximiană....46

I.5. Importanța istorică și teologică a Sfântului Maxim pentru posteritate....54

I.6. Clarificări terminologice....57

II. DINAMICA ÎNDUMNEZEIRII OMULUI ÎN OPERA SFÂNTULUI MAXIM MĂRTURISITORUL....74

II.1. Treptele vieții duhovnicești: o perspectivă generală....74

II. 1.1. Făptuirea (Despătimirea)....78

II.1.2. Contemplația naturală (Iluminarea)....82

II. 1.3. Îndumnezeirea (Înduhovnicirea)....87

II.2. Îndumnezeirea ca împlinire a firii omenești nu ca desființare a ei (omul devine cu adevărat dumnezeu după har, rămânând totodată om deplin)....91

II.3. Înduhovnicirea omului ca relație și comuniune intimă și personală cu Dumnezeu95

II.4. Înaintare/creștere continuă sau odihnă veșnică? Contemplând viața veșnică (eshatonul) la Sf. Maxim Mărturisitorul.....100

II.4.1. Odihna în perpetuă mișcare a omului înduhovnicit.....105

II.5. Centralitatea problematicii îndumnezeirii omului în scrierile Sfântului Maxim Mărturisitorul.....109

III. MISTAGOGIA, SINTEZA VIZIUNII MISTIC-LITURGICE MAXIMIENE.....135

III.1. Mistagogia Sfântului Maxim Mărturisitorul în contextul catehezelor/reflecțiilor liturgice existente în secolul al VII-lea.....135

III.1.1. Apocalipsa, capitolele 4-21, o imagine a împlinirii Euharistiei Bisericii.....138

III.1.2. Sfânta Liturghie descrisă de Sfântul Iustin Martirul și Filosoful (†165).....140

III.1.3. Catehezele Mistagogice ale Sfântului Chiril al Ierusalimului (†386).....142

III.1.4. Catehezele mistagogice al lui Teodor de Mopsuestia (†428).....144

III.1.5. Catehezele mistagogice ale Sfântului Ambrozie al Milanului (†397).....148

III.1.6. O privire comparativă între tratatul mistagogic dionisian și *Mistagogia* maximiană.....150

III.2. Mistagogia, structură și hermeneutică.....162

III.2.1 Prologul scrierii.....162

III.2.2.Contemplația mistică asupra edificiului bisericesc (capitolele I-VII).....163

III.2.3. Viziunea contemplativă asupra dinamicii liturgice (tâlcuirea generală – genikos).....172

III.2.4. Viziunea contemplativă asupra dinamicii liturgice (tâlcuirea particulară - idikos).....176

III. 2.5. Dimensiunea parenetică a scrierii.....183

III.3. Harta conceptuală a comentariului liturgic maximian.....187

III.4. Principii hermeneutice maximiene.....189

III.5. Termeni cheie în vederea comprehensiunii autentice a limbajului mistagogic-liturgic maximian..... 191

III.6. Dinamica îndumnezeitoare a Sfintei Sinaxe.....207

III.7. Raportul dintre Botez, Euharistie şi efortul personal sau distincţia dintre harul potenţial şi cel actual.....223

III.8. O sinteză asupra viziunii eclezial liturgice maximiene orientată terapeutic.....228

III.9. O decantare conceptuală a contemplaţiei liturgice sedimentate în cele trei dimensiuni teologice interpretative.....230

CONCLUZII.....237

BIBLIOGRAFIE.....243

REZUMATUL TEZEI DE DOCTORAT

Motivație, argumentație și încadrarea tematică

În societatea contemporană, marcată de puternice tendințe ale autonomizării sale, se resimte nevoia, din ce în ce mai pregnant, de întoarcere spre coordonatele autentice existențial-umane. Toate noțiunile fundamentale care definesc și coordonează omul încă de la începutul existenței sale sunt amenințate în prezent de ideea *constructului social.* Aspirațiile sale, sădite la rândul lor în ontologia sa, sunt orientate spre false promisiuni ale împlinirii lor în sfera terestrului, prin tehnologie. În contextul unei astfel de lumi, însăși prezența Bisericii ajunge a fi percepută tot mai mult ca inutilă, de neînțeles și chiar deranjantă. Tocmai din acest motiv se impune ca mai ales învățătura Bisericii referitoare la om, la originea, natura și sensul vieții sale să fie pusă în lumină. Plecând de la aceste considerente, am ajuns a opta pentru realizarea unui studiu referitor la îndumnezeirea omului. Am ales a aborda perspectiva Sfântului Maxim Mărturisitorul asupra acesteia, întrucât opera sa, care gravitează tocmai în jurul înomenirii lui Dumnezeu și îndumnezeirii omului, pe de o parte se prezintă ca o sinteză inedită a subiectului, iar pe de altă parte lansează perspective originale asupra lui. De asemenea, personalitatea și scrierile Cuviosului Mărturisitor reprezentau pentru mine o preocupare mai veche personală care a născut, în cele din urmă și o puternică fascinație.

Avem conștiința faptului că asupra operei Sfântului Maxim Mărturisitorul s-a scris în decursul timpului foarte mult, inclusiv asupra problematicii îndumnezeirii omului. Tocmai pentru aceasta, dorind a construi o lucrare care să fie relevantă pentru actualitate și a cărei temă să nu fi fost deja epuizată, inițial am purces în cadrul studiilor doctorale la cercetarea analogiilor și deosebirilor esențiale dintre teologia îndumnezeirii și autonomia transumanismului. Datorită unor motive obiective, direcția de cercetare a fost reorientată spre o încadrare liturgică a aceleiași teme centrale, îndumnezeirea omului. Ca toate evenimentele sau schimbările care survin în viața omului, consider în prezent că și această redirecționare a studiilor doctorale reprezintă pentru mine o marcă a lucrării providenței. Astfel, s-a ajuns ca prezenta cercetare să abordeze subiectul îndumnezeirii omului din perspectivă mistagogic-liturgică. Oglindirea spiritualității în liturgică și viceversa reprezintă pentru mine, de asemenea, o mai veche preocupare. Drept dovadă a acestui fapt stă și realizarea lucrării de licență la interferența acestor două domenii teologice, cu accentul însă, la acea

vreme asupra laturii ascetico-mistice. Titlul acesteia era *Teologie și poezie în Bizanțul timpuriu: Canonul Sfântului Andrei Criteanul*. Întrucât Canonul cel Mare reprezintă o compoziție imnografică care a dobândit pe parcursul timpului o poziție centrală în ce privește manifestările liturgice ecleziale specifice perioadei Postului Mare, abordarea acestuia în cadrul lucrării de licență a fost indispensabil legată de aspectul ritualic/cultic pe care l-a îmbrăcat conținutul teologic al scrierii. Interesul personal pentru latura pragmatică a vieții spirituale se reflectă și în subiectul lucrării de disertație realizată: *Războiul nevăzut în monahismul timpuriu*. Lucrarea de doctorat apare, așadar, ca o continuare și împlinire a căutărilor de până la ea. Subiectul îndumnezeirii omului este unul cuprinzător în ce privește sfera teologică a spiritualității. Traiectoria mistagogic-liturgică pe care se va așeza acesta în cadrul prezentei cercetări înscrie teza de doctorat în cadrele domeniului liturgicii. Opera teologică a Sfântului Maxim Mărturisitorul care expune în mod magistral tocmai perspectiva sa mistagogic-liturgică asupra îndumnezeirii este lucrarea sa, *Mistagogia*. Tocmai pentru acest motiv centrul de greutate al cercetării noastre se va regăsi în abordarea acestei scrieri. Desigur, nu mi-am propus realizarea unei prezentări monografice a *Mistagogiei*, ci analiza explicită a dimensiunii liturgice pe care o dă prin acest text Sfântul Maxim temei îndumnezeirii omului.

În măsura în care am aprofundat literatura secundară apărută pe marginea *Mistagogiei*, precum și textul ei propriu-zis, m-am convins tot mai mult de valoarea deosebită a acestei scrieri de dimensiune relativ redusă, ca sinteză și, îndrăznesc a afirma acum, chiar ca încununare a întregii opere maximiene. Despre lucrarea *Mistagogia* s-a scris mult, mai ales în alte limbi, dar și în limba română. Vom reveni în cele care urmează mai concret asupra stadiului cercetării din care vor reieși aceste aspecte mai pregnant. Cu toate acestea, pot afirma cu deplină convingere că subiectul nu s-a epuizat integral. Spre exemplu, nu a fost realizat până la acest moment vreun studiu de amploarea unei lucrări de doctorat asupra perspectivei mistagogic-liturgice asupra îndumnezeirii omului corespunzătoare viziunii maximiene sintetizate în acest text. Tocmai aceasta mi-am propus, să realizez o cercetare în care să fie pusă în lumină această conexiune dintre problematica înduhovnicirii, a desăvârșirii umane și dimensiunea liturgică a vieții creștine, potrivit viziunii Sfântului Maxim Mărturisitorul.

Scopul și obiectivele generale

Pot afirma că scopul prezentei lucrări de doctorat este acela de a duce cercetarea academică a viziunii mistagogic-liturgice a Sfântului Maxim asupra teologiei îndumnezeirii, cu un pas mai departe. Mai explicit însă, vom indica faptul că scopul acesteia constă în *elucidarea formulării teologiei îndumnezeirii integrată în dimensiunea mistagogic-liturgică a corpusului maximian, în vederea evidențierii relevanței acesteia pentru teologia liturgică contemporană.*

Obiectivele generale ale cercetării din care rezultă și parcursul pe care îl va urma lucrarea de doctorat în vederea împlinirii scopului ei sunt următoarele:

- Analizarea contextului istoric, politic și teologic în care a fost creionată viziunea mistagogic-liturgică asupra îndumnezeirii de către Sfântul Maxim Mărturisitorul.
- Investigarea fundamentelor teologice, hristologice, antropologice, ascetico-mistice și ecleziologice ale perspectivei liturgice asupra îndumnezeirii a Sfântului Maxim.
- Corelarea teologiei îndumnezeirii la Sfântul Maxim cu dimensiunea mistagogic-liturgică a operei sale sintetizată și cuprinsă în cea mai mare măsură în lucrarea sa *Mistagogia*.
- Demonstrarea rolului esențial, indispensabil și întregitor al prezenței textelor corespunzătoare viziunii mistagogic-liturgice în corpusul maximian pentru o comprehensiune autentică a teologiei aplicate a îndumnezeirii, proprie acestuia.
- Evaluarea relevanței învățăturii despre îndumnezeire potrivit perspectivei Sfântului Maxim Mărturisitorul pentru teologia liturgică actuală.

Desigur, realizarea tuturor acestor obiective stabilite va putea fi urmărită în cea mai mare măsură prin titlurile capitolelor și subcapitolelor lucrării și va putea fi confirmată prin lectura integrală a conținutului ei.

Metodologia de cercetare

În vederea realizării prezentei lucrări de doctorat m-am folosit de mai multe metode de cercetare, instrumente analitice și am ținut seama de o serie de criterii de abordare consfințite în sfera cercetării teologice.

În primul rând, am conturat contextul apariției gândirii teologice a Sfântului Maxim Mărturisitorul. Pentru aceasta m-am referit la cadrele istorice și politice în care a trăit Sfântul Cuvios Maxim. Am folosit metoda cercetării critice a surselor istorice pentru a identifica firul succesiunii evenimentelor, cele mai verosimile variante ale datării și încadrării momentelor și apariției textelor în cadrul vieții Sfântului Maxim.

Pentru hermeneutica textelor maximiene m-am folosit de metoda comparativă, de paralelismele interne, proprii operei de ansamblu a Sfântului, de verificarea eventualelor surse de inspirație ale acestora, de corespondența cu doctrina generală a Bisericii și cu viziunea teologică patristică tezaurizată în tradiția eclezială asupra tuturor subiectelor abordate. Întrucât finalitatea tezei mele rezidă în corelarea teologiei îndumnezeirii, viziunii mistagogic-liturgice maximiene și întrucât, de regulă, în cercetările academice se pornește dinspre general spre particular, am analizat întâi toate datele care țin de contextul apariției gândirii maximiene, urmând ca apoi să mă aplec strict asupra învățăturii despre îndumnezeire, după cum reiese ea din ansamblul scrierilor Sfântului Maxim, concentrând, în cele din urmă, toate informațiile adunate, în analiza lor liturgică, după felul cum apar ele tratate în lucrarea *Mistagogia.*

Pentru elucidarea sensurilor conceptelor maximiene am mai întrebuințat metoda filologică. Astfel, am analizat o serie de termeni și formulări ale Sfântului Maxim folosindu-mă de originalul grecesc. Adeseori studierea originilor cuvintelor, a etimologiilor lor, a întrebuințării acestora în diferite perioade istorice și genuri literare poate descifra o întrebuințare punctuală a lor. Am comparat diferitele traduceri și vom încerca a indica cele mai plauzibile soluții interpretative.

O altă metodă pe care am utilizat-o este cea simbolico-mistagogică. După cum este bine-cunoscut, Sfântul Maxim, urmând direcției exegetice alexandrine, preferă interpretarea alegorică, mistică, anagogică. În privința aspectelor liturgice puse în lumină de Sfântul Maxim, perspectiva rămâne aceeași. Toate manifestările cultice, precum și spațiul desfășurării lor, Biserica, ascund în fiecare detaliu al lor cele mai prețioase dintre tainele mântuirii. Astfel, nu ne vom putea raporta la scrierea principală pe care am analizat-o, *Mistagogia*, fără întrebuințarea metodei simbolico-mistagogice, întrucât însuși autorul ei își expune viziunea eclezial-liturgică utilizând această metodă. De asemenea, celelalte texte pe care le-am întrebuințat, preluate din alte scrieri maximiene, nu vor putea fi analizate, decât în cheia în care ele însele au fost alcătuite, de regulă cea anagogică/alegorică/mistică.

În afara celor enumerate mai sus, sunt conștient că adevărata exegeză a unui text sacru, fie că e vorba de unul scripturistic, ori de unul patristic, se poate realiza cel mai precis printr-o așezare în duhul autorului sfânt. Acest adevăr este evidențiat de însuși Sfântul Maxim în prologul *Mistagogiei* unde, cu multă smerenie, își exprimă neputința de a exprima ceva din cele duhovnicești pe care le-a auzit la acel „fericit bătrân", dacă nu-l va călăuzi Însuși Dumnezeu. Duhul în care au grăit toți autorii sfinți nu este altul decât Duhul Domnului. Așadar, în afara metodelor academice specifice cercetării teologice pe care le-am întrebuințat, nădăjduiesc ca cele pe care le-am exprimat să fi avut parte și de călăuzirea Duhului lui Dumnezeu.

Limitele cercetării

Sfera în care s-a desfășurat cercetarea mea se înscrie exact în formularea cuprinsă în titlul lucrării și în scopul acesteia care a fost anunțat în cele de mai sus. Deși am fost nevoit să mă refer la contextul general al apariției gândirii Sfântului Maxim, accentul va cădea asupra problematicii îndumnezeirii omului, întâi privită în integralitatea corpusului maximian, iar apoi explicit în lucrarea *Mistagogia*, care după cum am evidențiat și în precizările precedente, conține esența viziunii mistagogic-liturgice a Sfântului Maxim. Perspectiva aceasta, mistagogic-liturgică, se referă, în opera Cuviosului, mai ales la tâlcuirea Sfintei Liturghii și a Bisericii edificiu/comunitate. Pe lângă acestea, mai pot fi regăsite în opera sa referiri singulare la Sfânta Euharistie și la Taina Botezului, pe care le-am valorificat din perspectiva teologiei liturgice în lucrarea mea.

Limitele pe care mi le-am propus înscriu lucrarea în spațiul domeniului teologic al disciplinei Liturgicii, însă finalitățile lucrării mele anticipez că ar putea fi preluate ca punți de cercetare și de către alte sectoare ale teologiei. Sunt conștient de faptul că indiferent de rezultatele studiului meu, care se vor regăsi în conținutul lucrării și apoi sintetizate în cadrul concluziilor acesteia, în ce privește unele aspecte ale lor, demersurile cercetărilor academice vor putea fi continuate ulterior, dată fiind complexitatea și adâncimea gândirii Sfântului Maxim Mărturisitorul.

Rezumatul conținutului

Teologia îndumnezeirii Sfântului Maxim Mărturisitorul ocupă în cadrul ansamblului scrierilor acestuia poziția cea mai privilegiată. Titulatura pe care o poartă, aceea de Mărturisitor,

amintește de lupta sa pentru adevăr, care a avut ca scop păstrarea eficacității lucrării mântuitoare a Fiului lui Dumnezeu asupra umanității, conștient fiind de faptul că aceasta atârnă de menținerea dreptei credințe. Fără coordonatele dogmatice treimice și hristice corect tezaurizate, însăși potențialitatea realizării mântuirii individuale este periclitată. Aceasta, potrivit viziunii maximiene, nu poate fi percepută altfel, decât numai în cadrele ascensiunii îndumnezeitoare. Numai o deplină întrupare a lui Dumnezeu Cuvântul are capacitatea determinantă a unei depline îndumnezeiri a omului. De asemenea, numai o unire neamestecată a divinului cu umanul poate salvgarda libertatea și identitatea ipostatică. Așadar, se poate afirma cu tărie despre marele Mărturisitor al secolului al VII-lea că el nu este doar un apologet al adevărului în sine, ci și un luptător pentru apărarea sensului existenței. Pentru a descifra sensul existenței este necesară cunoașterea adevărurilor fundamentale, de aici rezultând și importanța nealterării cadrelor revelației. Sensul final al creației, potrivit Sfântului Maxim este unirea cu Dumnezeu.

În vederea realizării planului divin cel veșnic, omul va avea de urmat calea lui Hristos, Cel ce prin ascultare l-a împlinit cel dintâi. Această cale nu poate fi alta decât cea eclezială, iar traiectoria Bisericii este eminamente una liturgică. Astfel, cu adevărat teologia îndumnezeirii, nu poate fi înțeleasă altfel decât în granițele comunitar-liturgice. Corelația aceasta poate fi magistral pătrunsă prin opera Sfântului Maxim Mărturisitorul. Viziunea liturgică a Cuviosului bizantin poate fi surprinsă prin pasaje presărate în întreaga sa colecție de scrieri, însă condensată și amplificată pe deplin se regăsește în lucrarea sa, *Mistagogia*.

Cercetarea de față a încercat a pune în lumină perspectiva mistagogic-liturgică maximiană asupra vastei și îndelung comentatei problematici a îndumnezeirii. Am arătat faptul că aceasta prezintă un rol esențial și împlinitor asupra înțelegerii autentice a dinamicii unirii omului cu Dumnezeu. În contextul social actual, caracterizat cel mai pregnant de fenomenul autonomizării față de sfera religiosului, relevanța subiectului abordat pentru domeniul liturgicii actuale este evidentă. Exprimarea cultică a Bisericii împlinește un rol transformator în viețile celor care se împărtășesc de ea, a credincioșilor, ajungând să se manifeste prin ei, în cele din urmă și în afara Bisericii în interacțiunile lor cu lumea. Aspirațiile existențiale ale omului, sădite în chip ontologic în sine își regăsesc împlinirea prin participarea activă și conștientă la viața liturgică. Astfel, aceasta ajunge să împlinească și o funcțiune misionară atât de necesară contemporaneității.

Capitolul I

Toate aspectele procesului îndumnezeirii omului, precum și implicațiile sale eshatologice sunt redate și din perspectivă mistagogic-liturgică de Cuviosul Mărturisitor în scrierile sale. Pentru a ajunge însă la o comprehensiune adecvată acestora a fost necesară o incursiune în contextul amplu al apariției pe scena gândirii teologice universale a acestei viziuni. În primul rând, am expus originea dilematică a autorului. Deși publicarea vieții siriace a Sfântului de către Sebastian Brock în anul 1973 a entuziasmat puternic lumea academică, aceasta prezintă numeroase semne de îndoială. Detaliile cele mai certe referitoare la parcursul Cuviosului ne parvin tocmai din scrierile sale recunoscute ca fiind autentice, precum și din actele procesului. Toate acestea relevă o personalitate adânc înrădăcinată în tradiția patristică, cu o capacitate uimitoare de pătrundere și sinteză, o fire luptătoare, neînfricată și dinamică, precum și o cunoaștere temeinică a culturii vremii. În toate locurile pe unde a activat, Chrysopolis, Cyzic, Creta, Cipru, Cartagina, Roma, Constantinopol, sau în regiunea Lazica unde a fost exilat și și-a încheiat viața, a zidit în cei care l-au înconjurat credința ortodoxă, nu numai la nivel intelectual, ci și practic, până la măsura jertfirii de sine pentru apărarea acesteia. Controversele teologice ale vremii, monoenergismul și monotelismul, ambele cu origine în erezia condamnată de sinodul de la Calcedon au fost generate într-o mare măsură de crize politice și au generat la rândul lor astfel de crize. În contextul unei astfel de lumi, secerate de profunde tulburări sociale, Cuviosul Mărturisitor luptă pentru singura soluție viabilă care ar fi avut capacitatea de a scoate cu adevărat lumea din criză, ortodoxia.

Sfântul Maxim dovedește prin zestrea teologică pe care a predat-o posterității, pe lângă cele amintite mai sus, și capacitatea sa creatoare și deschizătoare de noi orizonturi care nu contravin cu nimic cunoașterii ecleziale, ci din contră o clarifică și îi lărgesc granițele. Acesta nu este numai un sistematizator, ci un autentic Părinte al Bisericii, capabil de a furniza acesteia perspective originale. Relevanța personalității Sfântului Maxim pentru posteritate poate fi înțeleasă din autoritatea pe care o manifestă scrierile sale în materie de credință. Atât în Apus, cât și în Răsărit, Sfântul Maxim și opera sa sunt văzute ca un reper. De asemenea, în contemporaneitate, bogăția studiilor care s-au făcut asupra corpusului maximian relevă valoarea sa.

Hermeneutica scrierilor Sfântului Maxim presupune contextualizare, paralelism patristic, cunoaștere lingvistică, dar și conformarea cu duhul autorului. În ce privește terminologia întrebuințată am arătat importanța descoperirii sensurilor mai largi ale cuvintelor date de

întrebuințarea lor în timp, precum și de etimologiile lor, în vederea asimilării corecte a mesajelor textelor.

Capitolul al II-lea

Hristologia maximiană, ancorată în hotărârile Sinodului IV Ecumenic se prezintă ca premisă inalienabilă a teologiei îndumnezeirii omului. Preocuparea cea mai efervescentă a Sfântului, după cum reiese din ansamblul scrierilor sale este alternanța mișcărilor de apropiere reciprocă a Divinului și umanului. În aceeași măsură în care Dumnezeu se face om, omul poate deveni dumnezeu după har. Oferirea unul altuia face din raportarea mutuală, una liturgică. Aceasta reiese cu toată claritatea prin exprimarea gândirii mistagogic-liturgice a Sfântului Maxim în diverse pasaje presărate în întreaga operă și pe deplin în *Mistagogia*.

Itinerarul ascensiunii omului spre Dumnezeu cunoaște potrivit unghiului din care este privit fie două, fie trei trepte. Făptuirea, contemplația naturală și îndumnezeirea, ori simplu, numai făptuirea și cunoașterea asigură prin gradualitatea unirii cu Dumnezeu ce o presupun, asumarea în deplină libertate a acesteia. De asemenea, prin implicarea omului în integralitatea sa dihotomică, în fiecare dintre aceste etape se indică valoarea trupului. Odihna în care va intra omul prin accederea la îndumnezeire presupune pasivitatea lucrărilor omenești, preluarea activității de către Însuși Dumnezeu și stabilizarea liberă și conștientă a omului în mișcarea statică a cunoașterii directe divine.

Capitolul al III-lea

Harul îndumnezeirii este primit pe deplin prin Tainele inițierii în chip virtual. Sfânta Euharistie reprezintă cununa tuturor Tainelor și corespondentul simbolic al treptei desăvârșirii. Pentru a înțelege conținutul *Mistagogiei* maximiene care condensează în sine viziunea liturgică a Sfântului a fost necesar a expune viziunea mistagogică bisericească asupra Sfintei Liturghii după cum reiese ea din expunerile înaintașilor din primele șapte secole creștine. Prin prezentarea înțelegerii ecleziale asupra misterului Dumnezeiești Liturghii, începând de la cartea Apocalipsei, ce pare a ilustra o celebrare liturgică și până la comentariul Sfintei Sinaxe alcătuit de Sfântul Dionisie Areopagitul, am arătat că toate cele trei dimensiuni interpretative, hristologică, eshatologică și ascetico-mistică care apar în *Mistagogia* maximiană își găsesc reprezentarea și în acestea. Problematica îndumnezeirii care m-a preocupat în cadrul prezentei cercetări, rezidă în

dimensiunea ascetico-mistică al teologiei, care, am dovedit că apare abordată și în contemplațiile liturgice anterioare comentariului Sfântului Maxim. Nu avem dovezi că *Mistagogia* ar fi inspirată direct din interpretările anterioare ale Sfintei Liturghii, în afară de viziunea Sfântului Dionisie Areopagitul asupra acesteia, care se cunoaște că a exercitat o influență asupra comentariului maximian. Putem, însă, afirma că Sfântul Maxim a preluat din predania Bisericii toate punțile exegetic-liturgice pe care le-a dezvoltat ulterior magistral. Relația gândirii Cuviosului Mărturisitor cu aceea a Sfântului Dionisie Areopagitul este una cu totul privilegiată. Ambii sunt caracterizați de o raportare anagogică la momentele liturgice. Sfântul Maxim este însă mai puternic orientat spre interioritatea individuală a participantului, comparativ cu Sfântul Dionisie care valorifică mai mult aspectul comunitar.

Structura *Mistagogiei*, deși la prima vedere pare a fi una haotică, analizată mai atent, ne descoperă alcătuirea ei organică. Primele șapte capitole se prezintă ca o contemplație mistică asupra spațiului eclezial având menirea de a conferi o încadrare tipologică căreia trebuie să se conformeze cel care se va înscrie în dinamica liturgică. Eficacitatea celebrării sacramentale asupra oricărui participant la ea depinde de așezarea acestuia în ordinea indicată sau oglindită în conformația simbolică bisericească. Sfânta Sinaxă care se constituie în biserică are un rol unificator cu rezonanțe cosmice. Unirea care este preconizată este atât una internă cât și generală.

Capitolele VIII-XXIV ale *Mistagogiei* se referă la desfășurarea Sfintei Liturghii din trei perspective, la modul general, particular și parenetic. Tâlcuirile se completează și dovedesc aplecarea autorului spre aplicabilitatea conținutului manifestărilor și simbolurilor atât asupra interiorității spirituale, cât și asupra exteriorității comportamentului uman. Ele descoperă, de asemenea, funcțiunea transformatoare a dinamicii liturgice. Caracterul potențial al îndumnezeirii, prin participarea liturgică, este actualizat numai în măsura asumării sinergice a procesului. Capacitatea înnoitoare a Sfintei Sinaxe în privința fiecărui credincios în parte este ascunsă în comentariul maximian în utilizarea termenilor *eikon*, *typos* și *symbolon*. Analizarea acestora ne-a edificat descifrarea viziunii maximiene asupra formelor întrebuințate în Taină, ca aduceri în concret și la nivelul accesibil a unor realități divine îndepărtate altfel. Manifestările cultice sunt pentru Sfântul Maxim nu doar niște comemorări, ci împărtășiri ale misterelor cerești. Virtualitatea comunicată tuturor participanților la Sinaxă, indiferent de treapta progresului spiritual pe care s-ar găsi, are menirea de a constitui un motor în viețile acestora spre aducerea în actualitate a acesteia.

Ea constituie un pol atractiv spre desăvârșire și o pregustare înnoitoare a acesteia. Preferința Sfântului pentru termenii *synaxis* și *symbolon*, pe care am evidențiat-o în lucrare, rezidă în structura etimologică a acestor cuvinte. Ambele exprimă înscrierea unor mișcări în sfera comunitarului. Pentru unirea cu Treimea cea iubitoare era de negândit să fi fost întrebuințate mijloace ale solitudinii precum și denumiri ale acestora care să exprime aceasta.

Botezul și Euharistia sunt singurele Taine despre care Sfântul Maxim tratează în mod explicit în scrierile sale. Ambele reprezintă tipuri ale unor nașteri duhovnicești absolut necesare împlinirii scopului existențial uman, îndumnezeirea. Realizarea acesteia, deși nu poate fi concretizată fără împărtășirea de acestea, este condiționată de asocierea efortului personal. Toate oficiile liturgice sunt instrumente lăsate pentru om în vederea formării acestuia pentru comuniunea eshatologică a sfinților. Îndumnezeirea omului este în sine un act liturgic care nu poate fi realizat fără împărtășirea euharistic-liturgică.

Lucrarea de față poate fi considerată originală pentru:

a. Amplitudinea abordării subiectului ei, fiind prima lucrare de doctorat din teologia românească care realizează corelația dintre teologia îndumnezeirii și viziunea mistagogic liturgică maximiană;
b. Demonstrarea rolului întregitor al viziunii liturgice a Sfântului Maxim pentru teologia sa;
c. Sistematizarea textelor din opera Sfântului Maxim referitoare la îndumnezeire;
d. Demonstrarea filiației gândirii mistagogic-liturgice a Sfântului Maxim față de tradiția contemplațiilor liturgice de până la el;
e. Corelarea explicativă a etimologiilor mai multor termeni specifici terminologiei maximiene cu fondul scrierilor Sfântului, îndeosebi cu lucrarea *Mistagogia*;
f. Indicarea unor soluții la întrebuințarea dilematică a termenilor *typos*, *eikon*, *symbolon* și *synaxis* în lucrarea *Mystagogia*;
g. Oferirea unor posibile explicații pentru modul aparent enigmatic în care este structurată lucrarea *Mistagogia*;
h. Identificarea și analizarea diferențiată a celor trei direcții interpretative ale lucrării *Mistagogia*;
i. Relevarea actualității temei abordate și a valorii acesteia pentru societatea modernă.

În afară de acestea, ar mai fi și alte elemente mai mărunte care se pot regăsi în cadrul lucrării de față. Desigur, fără pretenția de a fi epuizat exhaustiv direcția de cercetare pe care am asumat-o, consider ca am adus o contribuție în vederea acesteia. Propun ca eventuală continuare a rezultatelor prezentei cercetări, corelarea comparativă a acestora cu „liturgica" transumanistă a închiderii în cadrele autonomiei egoiste. O astfel de comparație ar putea pune în lumină antisimetria teologiei creștine a îndumnezeirii, față de făgăduințele realizării umanului prin transumanism. Liturgica îndumnezeirii omului, care a fost analizată în prezenta lucrare, își găsește la rândul ei paralelismul în ceea ce se preconizează a fi religia viitorului, transumanismul.

Viziunea mistagogic-liturgică a Sfântului Maxim Mărturisitorul asupra îndumnezeirii omului întregește înțelegerea acesteia. Dacă ar fi să indic un cuvânt care să condenseze în sine relația pe care am surprins-o în prezenta lucrare dintre teologia îndumnezeirii și teologia liturgică, care să le și definească pe amândouă, acesta ar fi *oferire*. În această perspectivă a unității de sens între cele două dimensiuni teologice ale gândirii maximiene, concluzionez afirmând că îndumnezeirea constituie o liturghie a sinelui, adică o oferire a lui, în vederea prefacerii sale și unirii inefabile cu Cel care la rândul Său Se oferă.

BIBLIOGRAFIE

Izvoare

Biblice

1. *Biblia sau Sfânta Scriptură,* tipărită cu binecuvântarea Preafericitului Părinte Patriarh Daniel, cu aprobarea Sfântului Sinod, Editura Institutului Biblic și de Misiune Ortodoxă, București, 2023.
2. Westcott, Brooke Foss și Hort, Fenton John Anthony (ed.), *The New Testament in the Original Greek*, Macmillan and Co., Cambridge/London, 1881.

Patristice

1. „An Early Syriac Life of Maximus the Confessor", în *Analecta Bollandiana*, 91, pp. 299-346.
2. Allen, Pauline (ed.), *Sophronius of Jerusalem and Seventh-Century Heresy. The Synodical Letter and other documents,* Oxford University Press, Oxford, 2009.
3. Christian Boudignon, *Maximi Confessoris Mystagogia. Una cum latina interpretatione Anastasii Bibliothecarii*, Brepols Publishers, Turnhout, 2011.
4. Ioan Moshu, *Limonariul sau Livada duhovnicească*, Editura Reîntregirea, Alba Iulia, 2014.
5. J. -P. Migne, *Patrologiae cursus completus, Series graeca,* vol. 91, Paris, 1863.
6. Joseph Hefele, Charles, Leclercq, Henri, *Histoires des Conciles d'après les documents originaux*, tome III, premiere partie, Letouzey et Ané, Paris, 1909.
7. *Maximus Confessor. Selected writings, The classics of western spirituality* translation and notes by George C. Berthold, introduction by Jaroslav Pelikan, preface by Irénée-Henri Dalmais, Paulist Press, New York, Mahwah, 1985.
8. *On the Cosmic Mystery of Jesus Christ. Selected Writings from St. Maximus the Confessor* translated by Paul M. Blowers and Robert Louis Wilken, St Vladimir's Seminary Press, Crestwood, New York, 2003.
9. *Pateric egyptean*, Ediția a V-a revizuită, Editura Sophia, București, 2011.
10. Saint Gregory of Nazianzus, *On God and Christ. The Five Theological Orations and Two Letters to Cledonius*, St Vladimir's Seminary Press, Crestwood, New York, 2002.
11. Saint John Chrysostom, *Homilies on the Acts of the Apostles and the Epistle to the Romans* în col. Nicene and Post-Nicene Fathers, seria I, vol. XI, editat de Philip Schaff *et. al*., T&T Clark, Edinburgh.
12. Saint Maximus the Confessor, *On the Ecclesiastical Mystagogy*, Introduction, Translation, Notes, and Bibliography by Jonathan J. Armstrong In Collaboration with Shawn Fowler and Tim Wellings, St. Vladimir's Seminary Press, Yonkers, New York, 2019.

13. Sfântul Atanasie cel Mare, *Cuvânt împotriva elinilori,* în col. Părinți și Scriitori Bisericești, vol. 15, traducere din greceşte, introducere și note de Pr. Prof. Dumitru Stăniloae, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1987.

14. Sfântul Chiril al Ierusalimului, *Cateheze*, traducere și note de Pr. Prof. Dumitru Fecioru, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 2003.

15. Sfântul Diadoh al Foticeii, *Cuvânt ascetic despre viața morală, despre cunoștință și despre dreapta socoteală duhovnicească, împărțit în 100 de* capete, Filocalia, vol I, traducere, introducere și note de pr. Dumitru Stăniloae, EIBMBOR, București, 2008.

16. Sfântul Dionisie Areopagitul, *Opere complete și scoliile Sfântului Maxim Mărturisitorul*, traducere, introducere și note de pr. prof Dumitru Stăniloae, Paideia, București, 2020.

17. Sfântul Grigorie de Nyssa, *Despre viața lui Moise sau Despre desăvârșirea prin virtute*, în col. Părinți și Scriitori Bisericești, vol. 29, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1982.

18. Sfântul Grigorie Palama, *Opere complete*, vol. III, introducere, traducere și note de Cornel Coman, Adrian Tănăsescu, Cristian Chivu, Cristina-Costena Rogobete, Caliopie Papacioc, Editura Gândul Aprins, București, 2013.

19. Sfântul Ignatie Teoforul, *Epistola către Efeseni,* XX, 2, în col. Părinți și Scriitori Bisericești, vol. 1, traducere, indici și note de Pr. D. Fecioru, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1979.

20. Sfântul Ioan Damaschin, *Dogmatica*, traducere de Dumitru Fecioru, Editura Librăriei Teologice, București, 1938.

21. *Sfântul Maxim Mărturisitorul (580-662) și tovarășii săi întru martiriu: papa Martin, Anastasie Monahul, Anastasie Apocrisiarul. „Vieți" - actele procesului - documentele exilului*, traducere de Ioan I. Ică jr. ed. Deisis, Sibiu, 2004.

22. Sfântul Maxim Mărturisitorul, *Ambigua,* traducere, introducere și note de pr, Dumitru Stăniloae, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 2006.

23. Sfântul Maxim Mărturisitorul, *Mistagogia*, traducere, introducere și note de pr. Dumitru Stăniloae, ediție îngrijită de pr. Alexandru Atanase Barna, EIBMBOR, București, 2017.

24. Sfântul Maxim Mărturisitorul, *Mystagogia, cosmosul și sufletul, chipuri ale Bisericii*, introducere, traducere și note de Pr. Prof. Dumitru Stăniloae, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 2000.

25. Sfântul Maxim Mărturisitorul, *Filocalia*, vol. II, traducere, introducere și note de Pr. Prof. Dr. Dumitru Stăniloae, Editura Humanitas, București, 2009.

26. Sfântul Maxim Mărturisitorul, Filocalia, vol. III, traducere, introducere și note de Pr. Prof. Dr. Dumitru Stăniloae, Editura Humanitas, București, 2009.

27. Sfântul Maxim Mărturisitorul, *Întrebări și nedumeriri*, traducere și note de Laura Enache, studiu introductiv, indici, bibliografie și note de pr. Dragoș Bahrim, ed. Doxologia, Iași, 2012.

28. Sfântul Maxim Mărturisitorul, *Scrieri și epistole hristologice și duhovnicești*, traducere, introducere și note de pr. Dumitru Stăniloae, EIBMBOR, București, 2012.

29. Sfântul Nicolae Cabasila, *Tâlcuirea dumnezeieștii Liturghii*, Pr. Prof. Dr. Ene Branișteș, *Explicarea Sfintei Liturghii după Sfântul Nicolae Cabasila*, EIBMBOR, București, 2011.

30. Sfântul Nicolae Cabasila, *Despre viața în Hristos*, ediția a II-a, traducere și note de pr. prof. Teodor Bodogae, EIBMBOR, București, 2014.

31. Sfântul Simeon Noul Teolog, „Imnele dragostei dumnezeiești", traducere de pr. prof. Dumitru Stăniloae, în *Studii de Teologie dogmatică ortodoxă*, Craiova, 1991.

32. Sfântul Vasile cel Mare, *Scrieri*, în col. Părinți și Scriitori Bisericești, vol. 17, traducere, introducere, note și indici de Pr.D. Fecioru, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1986.

33. Sfinții Varsanufie și Ioan, *Scrisori duhovnicești*, în Filocalia vol. XI, traducere, introducere și note de pr, Dumitru Stăniloae, Ed. Humanitas, București, 2009.

Liturgice

1. *IEPATIKON*, Έκδοσης της Αποστολική Διακονία της Εκκλησίας της Ελλάδος, 1962.
2. *Liturghier*, Editura Institutului Biblic și de misiune Ortodoxă, București, 2012.

Lucrări în volum

1. Agouridis, Savvas, *Comentariu la Apocalipsă*, traducere Pr. Dr. Constantin Coman, Editura Bizantină, București, 1997.
2. Allen, Pauline, „Life and Times of Maximus the Confessor", in Pauline Allen and Bronwen Neil (eds.) *The Oxford Handbook of Maximus the Confessor*, Oxford, 2015.
3. †Anania, Valeriu, *Cartea deschisă a Împărăției: o însoțire liturgică pentru preoți și mireni. De la Betleemul Nașterii la Ierusalimul Învierii: scrisori pastorale*, Poliron, Iași, 2011.
4. Barna, Alexandru Atanase, *Revelație și filosofie în mistagogia Sfântului Maxim Mărturisitorul: o interpretare contemporană a teologiei mistagogice patristice*, Editura Universității din București, București, 2025.
5. Bathrellos, Demetrios, *Person, Nature, and Will in the Christology of Saint Maximus the Confessor,* Oxford University Press, 2004.
6. Blowers, Paul M., *Exegesis and Spiritual Pedagogy in Maximus the Confessor. An Investigation of the Quaestiones ad Thalassium*, University of Notre Dame Press, Notre Dame, Indiana, 1991.
7. Blowers, Paul M., *Maximus the Confessor Jesus Christ and the Transfiguration of the World*, Oxford University Press, 2016.
8. Boca, Arsenie, *Cărarea Împărăției*, Ediția a V-a, Editura Sfintei Episcopii Ortodoxe Române a Aradului, Deva, 2006.
9. Bornert, René, *Les Commentaires Byzantins de la Divine Liturgie du VIIe au XVe- siècle*, Institut Français d'Études Byzantines, Paris, 1966.

10. Branişte, Ene, *Explicarea Sfintelor Taine de iniţiere (Botez, Mirungere, Euharistie) în Literatura creştină*, Ediție îngrijită de Prof. Ecaterina Branişte, Editura Arhiepiscopiei Bucureştilor, Bucureşti, 1990.

11. Branişte, Ene, *Participarea la Liturghie*, Clasici ai teologiei româneşti, Bucureşti, 1999.

12. Brânză, Bogdan-Vlăduț, *Patimă și pătimire în teologia Sfântului Maxim Mărturisitorul: relevanța lor pentru teologia morală contemporană,* ed. Doxologia, Iași, 2021.

13. Butler, Michael, *Hypostatic union and Monotheletism: The dyothelite christology of St. Maximus the Confessor*, ProQuest Dissertations and Theses, Fordham University, 1994.

14. Casiday, Augustine, *Evagrius Ponticus (The Early Church Fathers)*, Routlege, New York, 2006.

15. Căciulă, Olimp N., *Euharistia ca jertfă,* traducere și prefață de pr. Prof. Ioan Ică sr, Deisis, Sibiu, 2016.

16. Charpin-Ploix, Marie-Lucie, *Union et différence: une lecture de la mystagogie de Maxime le Confesseur*, Institut catholique de Paris, Paris 4, 2000.

17. Clément, Olivier, *The Roots of Christian Mysticism. Text and commentary*, New City Press, New York, 1995.

18. Comnena, Anna, *The Alexiad,* translated by Elizabeth A. S. Dawes, In parentheses Publications Byzantine Series, Cambridge, Ontario 2000.

19. Dimitrova, Nevena, *Human Knowledge According to Saint Maximus the Confessor*, Wipf and Stock Publishers, Eugene, 2016.

20. Felea, Ilarion, *Tâlcuirea Sfintei Liturghii*, Editura Universității „Aurel Vlaicu", Arad, 2025

21. Felmy, Karl Christian, *De la Cina de Taină la Dumnezeiasca Liturghie a Bisericii Ortodoxe: un comentariu istoric*, traducere de Pr. Prof. Ioan I. Ică, ediția a II-a, Deisis, Sibiu, 2008.

22. Farcaşiu, Lucian, *Teologia imnografiei Praznicelor Împărăteşti ale Mântuitorului Iisus Hristos, cu dată fixă. Studiu liturgic-istoric*, Editura Universității „Aurel Vlaicu", Arad, 2023.

23. Feraru, Remus Mihai, *Biserică și stat în Bizanț: de la Heraclie până la Anastasie al II-lea (610-715)*, Editura Eurostampa, Editura Astra Museum, Timișoara, Sibiu, 2016.

24. G.Cooper, Adam, *The Body in St Maximus the Confessor. Holy Flesh, Wholly Deified*, Oxford University Press, Oxford, 2005.

25. Gross, Jules, *La Divinisation du chrétien d'après les Pères grecs. Contribution historique à la doctrine de la grâce*, J.Gabalda et Cie Editeurs Paris, 1938.

26. Garrigues, Juan Miguel, *Maxime le Confesseur. La charité, avenir divin de l'homme*, Éditions Beauchesne, Paris, 1976.

27. Haldon, John Frederick, *Byzantium in the seventh century*, University Press, Cambridge, 1990.

28. Hatlie, Peter, *The Monks and Monasteries of Constantinople ca. 350-850*, Cambridge University Press, 2007.

29. Hausherr, Irénée, *Philautie. De la tendresse pour soi à la charité selon Saint Maxime le Confesseur*, Orientalia Christiana Analecta, nr. 137, Roma, 1952.

30. Ică jr, Ioan I., *De la Dionisie Areopagitul la Simeon al Tesalonicului – integrala comentariilor liturgice bizantine: studii și texte*, Deisis, Sibiu, 2011.

31. Ioan din Kronștadt, *Liturghia – cerul pe pământ. Cugetări mistice despre Biserică și cultul divin ortodox*, Ediția a II-a, traducere de Borisi Buzilă, studiu introductiv de diac. Ioan I. Ică jr., Editura Deisis, Sibiu, 2002.

32. Jackson, Andrew P., Maximus the Confessor and Evolutionary Biology. The Phylogenetic Logoi, Routledge, 2025.

33. Kaegi, Walter E., *Heraclius Emperor of Byzantium*, University Press, Cambridge, 2003.

34. Karayannis, Vasilios, *Maxime le Confesseur. Essence et énergies de Dieu,* Théologie historique, 93*,* Beauchesne, Paris, 1993.

35. Lange, Christian, *Mia energeia,* Mohr Siebeck, Tübingen, 2012.

36. Larchet, Jean-Claude, *Sfântul Maxim Mărturisitorul, mediator între Răsărit și Apus,* Editura Doxologia, Iași, 2010.

37. Larchet, Jean-Claude, *Îndumnezeirea omului la Sfântul Maxim Mărturisitorul,* traducere de Marinela Bojin, Editura Basilica, București, 2019.

38. Larchet, Jean-Claude, *Sfântul Maxim Mărturisitorul. O introducere*, traducere Marinela Bojin, Editura Doxologia, Iași, 2013.

39. Larchet, Jean-Claude, *Terapeutica bolilor spirituale*, traducere de Marinela Bojin, Editura Sophia, București, 2001.

40. Larchet, Jean-Claude, *Viața liturgică*, traducere de Felicia Dumas, Doxologia, Iași, 2017.

41. Lemeni, Daniel, *„Am văzut lumina cea adevărată. Elemente de spiritualitate ortodoxă (curs)"*, Astra Museum, Editura Partoș, Sibiu, Timișoara, 2015.

42. Lollar, Joshua Gareth, *«To see into the life of things». The contemplation of nature in Maximus the Confessor's Ambigua to John,* Disertation Publishing, Notre Dame, 2011.

43. Lossky, Vladimir, *The vision of God,* The Faith Press, American Orthodox Press, London, Clayton, Wisconsin, 1963.

44. Lossky, Vladimir, *Introducere în teologia ortodoxă*, traducere de Lidia și Remus Rus, Editura Sophia, București, 2006.

45. Lossky, Vladimir, *Teologia Mistică a Bisericii de Răsărit*, studiu introductiv și traducere de pr. Vasile Răducă, Humanitas, București, 2010.

46. Lot-Borodine, Myrrha, *Îndumnezeirea omului după învățătura părinților răsăriteni,* introducere de Jean Daniélou, traducere de Măriuca și Adrian Alexandrescu, Editura Sophia, București, 2019.

47. Loudovikos, Nicholas, *A Eucharistic ontology: Maximus the Confessor's eschatological ontology of being as dialogical reciprocity*, translated by Elizabeth Theokritoff, Holy Cross Orthodox Press, Brookline, Massachusetts, 2010.

48. Louth, Andrew, *Dionisie Areopagitul. O introducere*, Deisis, Sibiu, 2024.

49. Louth, Andrew, *Maximus the Confessor, Early Church Fathers,* Routledge, Londra și New York, 1996.

50. Mazza, Enrico, *Mystagogy. A Theology of Liturgy in the Patristic Age*, Pueblo Publishing Company, New York, 1989.

51. Meyendorff, John, *Christ in Eastern Christian thought*, Corpus Books, Washington, 1969.

52. Meyendorff, John, *Byzantine theolog : historical trends and doctrinal themes*, Fordham University Press, New York, 1987.

53. Meyendorff, John, *Hristos în gândirea creştină răsăriteană*, Traducere din limba engleză de Nicolai Buga, Editura Institutului Biblic şi de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, Bucureşti, 1997.

54. Mihalache, Adrian Sorin, *Neuroştiinţele vieţii spirituale,* Editura Carol Davila, Bucureşti, 2024.

55. Miloşevici, Nenad S., *Dumnezeiasca Liturghie – centrul cultului în Ortodoxie: legătura indisolubilă a sfintelor Taine cu dumnezeiasca Euharistie,* traducere de pr. Prof. Ioan Ică sr., Deisis, Sibiu, 2012.

56. Mitralexis, Sotiris, Steiris, Georgios, Podbielski, Marcin, Lalla, Sebastian, *Maximus the Confessor as a european philosopher*, Cascade Books, Oregon, Eugene, 2017.

57. Moore, Edward, *Origen of Alexandria and St. Maximus the Confessor. An Analysis and Critical Evaluation of Their Eschatological Doctrines*, Dissertation.com, Boca Raton, 2005.

58. Mueller-Jourdan, Pascal, *Typologie spatio-temporelle de l'Ecclesia byzantine La Mystagogie de Maxime le Confesseur dans la culture philosophique de l'Antiquité tardive*, (Supplements to Vigiliae Christianae. Texts and Studies of Early Christian Life and Language, 74.), Brill, Leiden, Boston, 2005.

59. Nellas, Panayotis, *Omul animal îndumnezeit (pentru o antropologie ortodoxă),* studiu introductiv şi traducere de diac. Ioan I. Ică jr., Deisis, Sibiu, 1994.

60. Nichols, Aidan, *Byzantine Gospel. Maximus the Confessor in Modern Scholarship,* T&T Clark*,* Edinburgh, 1993.

61. Pelikan, Jaroslav, Hotchkiss, Valerie, *Creeds and Confessions of Faith in the Christian Tradition*, vol. I, Yale University Press, New Haven and London, 2003.
62. Pelikan, Jaroslav, *Tradiția creștină: o istorie a dezvoltării doctrinei. II. Spiritul creștinătății răsăritene (600-1700)*, traducere de Silvia Palade, Editura Polirom, Iași, 2004.
63. Perl, Eric David, *Methexis: Creation, incarnation, deification in Saint Maximus Confessor* ProQuest Dissertations and Theses, University Microfilms International, 1991.
64. †Popa, Irineu, Arhiepiscopul Craiovei și Mitropolitul Olteniei, *Cibernetica iubirii în mistica îndumnezeirii: Viziunea Sfântului Maxim Mărturisitorul*, Editura Academiei Române, București, 2019.
65. Popovici, Hristofor, Dan, Misăilescu, Calinic, Ion, Caragiu, Florin, Olteanu, Adrian, Neofit, *Chipul iconic, in memoriam ieromonah Ghelasie. Reflexii ale chipului mistico-teologic ghelasian*, vol. 5, serie nouă, Chipul iconic, Sânbotin, 2022.
66. Pruteanu, Petru, *Liturghia Ortodoxă. Istorie și actualitate*, Editura Sophia, București, 2008.
67. Romanides, Ioannis, *Teologia patristică*, traducre din limba neogreacă și studiu introductiv de Pr. Dr. Gabriel Mândrilă, Editura Metafraze, București, 2011.
68. Russell, Norman, *Învățătura despre îndumnezeire în tradiția patristică greacă*, traducere de Dragoș Dâscă, Doxologia, Iași, 2015.
69. Saharov, Sofronie, *Nevoința cunoașterii lui Dumnezeu. Scrisori de la Athos (către D. Balfour)*, traducere de ierom. Rafail Noica, ed. Reîntregirea, Alba Iulia, 2006.
70. Saharov, Sofronie, *Rugăciunea – experiența Vieții Veșnice*, traducere și prezentare de diac. Ioan I. Ică jr., ediția a III-a, Deisis, Sibiu, 2007.
71. Sava, Viorel, *„În Biserica Slavei Tale". Studii de teologie și spiritualitate liturgică*, vol. I, Doxologia, Iași, 2012.
72. Sava, Viorel, *„În Biserica Slavei Tale". Studii de teologie și spiritualitate liturgică*, vol. II, Doxologia, Iași, 2012.

73. †Savu, Teofan, Mitropolitul Moldovei și Bucovinei, *Divino-umanitatea lui Hristos și îndumnezeirea omului în gândirea Sfântului Maxim Mărturisitorul,* Editura Doxologia, Iași, 2019.

74. Schmemann, Alexander, *Euharistia, Taina Împărăției*, traducere de Pr. Boris Răduleanu, Editura Anastasia, 1993.

75. Schmemann, Alexander, *Introducere în teologia liturgică*, traducere de ieromonah Vasile Bârzu, București, Editura Sophia, 2009.

76. Scully, Ellen, *Human Salvation in Early Christianity Exploring the Theology of Physicalist Soteriology*, Cambridge University Press, 2025.

77. Sesboüé, Bernard, Wolinski, Joseph, *Histoire des dogmes. Le Dieu du salut*, vol. I, Desclée Paris, 1994.

78. Sherwood, Polycarp, *An Annotaded Date-List of the Works of Maximus the Confessor*, Studia Anselmiana, nr. 30, Roma, 1952, p. 11.

79. Sherwood, Polycarp, *St. Maximus the Confessor. The ascetic life. The four centuries on charity*, The Newman Press, London, 1955.

80. Sherwood, Polycarp, *The Earlier Ambigua of St Maximus the Confessor and his Refutation of Origenism*, Studia Anselmiana, nr. 36, Roma, 1955.

81. Simonopetritul, Makarios, *Triodul explicat, Mistagogia timpului liturgic*, traducerea de Ioan I. Ică jr., Deisis, Sibiu, 2008.

82. Stăniloae, Dumitru, *Ascetica și mistica Bisericii Ortodoxe*, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 2002.

83. Stăniloae, Dumitru, *Chipul nemuritor al lui Dumnezeu*, Editura Basilica, București, 2013, p. 532.

84. Stăniloae, Dumitru, *Iisus Hristos – Lumina lumii și îndumnezeitorul omului*, Editura Basilica, București, 2014.

85. Stăniloae, Dumitru, *Iisus Hristos sau Restaurarea omului*, Editura Basilica, București, 2013.

86. Stăniloae, Dumitru, *Spiritualitate și comuniune în Liturghia Ortodoxă,* Ediția a II-a, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, Bucureşti, 2004.

87. Stăniloae, Dumitru, *Teologia Dogmatică Ortodoxă,* vol. III, Ediția a IV-a, Editura Institutului Biblic și de Misiune Ortodoxă, București, 2010.

88. Stăniloae, Dumitru, *Teologia Dogmatică Ortodoxă*, vol. II, Ediția a IV-a, EIBMBOR, București, 2010.

89. Stăniloae, Dumitru, *Timp şi veşnicie*, SLG Fairacress, Oxford, 1971.

90. Stead, Julian, *The Church, the Liturgy and the Soul of Man*, St. Bede's Publications, Still River, Massachusetts, 1982.

91. Streza, Ciprian-Ioan, *Realism și simbolism liturgic în Mystagogia Sfântului Maxim Mărturisitorul: (text, traducere, comentariu liturgic),* Astra Museum, Editura Andreiana, Sibiu, 2013.

92. Summerson, Andrew J., *Divine Scripture and Human Emotion in Maximus the Confessor: Exegesis of the Human Heart*, Brill, Leiden, Boston, 2021.

93. Taft, Robert F., *O istorie a Liturghiei Sfântului Ioan Gură de Aur,* volumul II, *Transferul darurilor și celelalte rituri preanaforale,* partea I *Intrarea cea mare*, traducere și prefață de Cezar Login, Editura Renașterea, Cluj-Napoca, 2012.

94. Thunberg, Lars, *Antropologia teologică a Sfântului Maxim Mărturisitorul. Microcosmos și mediator*, traducere de Anca Popescu, Editura Sophia, Bucureşti, 2005.

95. Thunberg, Lars, *Man and the Cosmos. The Vision of St Maximus the Confessor*, St Vladimir's Seminary Press, Crestwood, New York.

96. Thunberg, Lars, *Microcosmos and Mediator. The Theological Anthtopology of Maximus the Confessor*, Open Court Publishing Company, Illinois, 1995.

97. Thunberg, Lars, *Omul și cosmosul în viziunea Sfântului Maxim Mărturisitorul*, traducere de Pr. Prof. Remus Rus, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1999.

98. Tollefsen, Torstein Theodor, *The Christian Metaphysics of St Maximus the Confessor: Creation, World-Order, and Redemption*, Brepols, Turnhout, 2023.

99. Tollefsen, Torstein Theodor, *The Christocentric Cosmology of St Maximus the Confessor*, Oxford University Press, 2008.

100. Törönen, Melchisedec, *Union and Distinction in the Thought of St Maximus the Confessor,* Oxford University Press, Oxford, 2007.

101. Torrance, Alexis, *Human Perfection in Byzantine Theology: Attaining the Fullness of Christ*, Oxford University Press, 2020.

102. Vidovic, Julija, La synergie entre la grâce divine et la volonté de l'homme, Les Éditions du Cerf, Paris, 2018.

103. Vintilescu, Petre, *Liturghierul explicat*, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1998.

104. Vlachos, Ierótheos, *Psihoterapia ortodoxă: calea tămăduirii după Sfinții Părinți,* traducere de protosinghel Teofan Munteanu, Editura Sophia, București, 2021.

105. Vlachos, Ierótheos, *Isihie și teologie: Calea tămăduirii omului în Biserica Ortodoxă*, traducere de protosinghel Teofan Munteanu, Ed. Sophia, București, 2016, pp. 403-412.

106. Vlachos, Ierótheos, *Știința medicinei duhovnicești. Practica psihoterapiei ortodoxe*, traducere de protosinghel Teofan Munteanu, Editura Sophia, București, 2017.

107. Völker, Walther, *Maximus Confessor als Meister des Geistlichen Lebens*, Franz Steiner Verlag GMBH, Wiesbaden, 1965.

108. von Balthasar, Hans Urs, *Liturghia cosmică: lumea în gândirea Sfântului Maxim Mărturisitorul*, traducere de pr. Alexandru I. Roșu, Editura Doxologia, Iași, 2018.

109. von Schönbron, Christoph, *Sofronie al Ierusalimului. Viața monahală și mărturisirea doctrinară*, traducere de Măriuca și Adrian Alexandrescu, Editura Anastasia, București, 2007.

110. Wybrew, Hugh, *Liturghia Ortodoxă: evoluția liturghiei euharistice în ritul bizantin*, traducere de Mihail K. Quaramah, și Mihai Răducă, Doxologia, Iași, 2024.

111. Zizioulas, John D., *The Eucharistic Communion and the World*, T&T Clark International, New York, 2011.

Studii și articole

1. Andreopoulos, Andreas, „Eschatology in Maximus the Confessorpp", in Pauline Allen, and Bronwen Neil (eds), *The Oxford Handbook of Maximus the Confessor,* Oxford, 2015, pp. 334-336.

2. Bahrim, Dragos, „The Anthropic Cosmology of St Maximus the Confessor", in *Journal for Interdisciplinary Research on Religion and Science*, 3, July 2008, p. 11-37.

3. Barna, Alexandru-Atanase, „Cateva considerații privind sensul simbolului din Mistagogia Sf. Maxim Mărturisitorul", în *Anuarul Facultății de Teologie Ortodoxă „Patriarhul Iustinian", anul universitar 2012-2013*, anul XIII, București, 2013, pp. 665-686.

4. Barna, Alexandru-Atanase, „Liturghia interioară: elemente de antropologie patristică în *Mistagogia* Sfântului Maxim Mărturisitorul", în *Anuarul Facultății de Teologie Ortodoxă „Patriarhul Iustinian". Anul universitar 2011-2012*, anul XII, București, 2012, pp. 617-643.

5. Barna, Alexandru-Atanase, „Mistagogia Sf. Maxim Mărturisitorul – spațiu și timp: exerciții de lectură" în *Revista Sinapsa*, (4), 2009, pp. 89-107.

6. Berthold, George C., „The Cappadocian roots of Maximus the Confessor", în Felix Heinzer și Christoph Schönborn (ed.), *Maximus Confessor. Actes du Symposium sur Maxime le confesseur,* Éditions Universitaires Fribourg Suisse, Fribourg, 1982, pp. 51-59.

7. Bîrzu, Vasile, „Cunoașterea și credința în capitolul V al Mistagogiei Sfântului Maxim Mărturisitorul. O abordare neuroteologică", în volumul P. Ocoleanu (ed.), *Teologie și spiritualitate în gândirea Sfântului Maxim Mărturisitorul*, „Studia Theologica", nr. 1, Craiova, 2009, pp. 110-144.

8. Blowers, Paul M., „Exegesis of Scripture” in Pauline Allen, and Bronwen Neil (eds), *The Oxford Handbook of Maximus the Confessor,* Oxford, 2015, pp. 254-271.

9. Blowers, Paul M., „Maximus the Confessor, Gregory of Nyssa, and the concept of «Perpetual progress»”, în *Vigiliae Christianae* (46), (ed.) E. J. Brill, Leiden, 1992, pp. 151-171.

10. Brandes, Wolfram, „Heraclius between restoration and reform. Some remarks on recent research” în Reinink, Gerrit J., and Bernard H. Stolte, (eds.) *The reign of Heraclius (610-641): crisis and confrontation*, Vol. 2. Peeters Publishers, Leuven, Pariss, Dudley, MA, 2002. pp. 17-40.

11. Branişte, Ene, „Biserică şi Liturghie în opera «Mystagogia» a Sfântului Maxim Mărturisitorul”, în *Ortodoxia. Revista Patriarhiei Române*, 33, 1981, pp. 13-22;

12. Charpin-Ploix, Marie-Lucie, „La réception du Concile de Chalcédoine dans la Mystagogie de Maxime le Confesseur”, în *Le Psautier*, 89, nr. 3, 2015, pp. 373-392.

13. Cooper, Adam G, „Maximus the Confessor on the structural dynamics of revelation”, in *Vigiliae christianae,* 55, nr. 2, 2001, pp. 161-186.

14. Crîşmăreanu, Florin, „La *Mystagogie* de Saint Maxime le Confesseur”, în *Meta: Research in Hermeneutics, Phenomenology, and Practical Philosophy*, 3, nr. 2, pp. 523-528.

15. Crîşmăreanu, Florin, „Gastrimargia: Animalul Margos şi Pelicanul în scrierea maximiană Quaestiones et doubia”, în *Classica et Christiana*, 14, 2019, pp. 43-73.

16. Dalmais, Irénée-Henri, „Mystère liturgique et divinisation dans la Mystagogie de saint Maxime le Confesseur”, în *Epektasis, Mélanges patristiques offerts au cardinal Jean Daniélou*, J. Fontaine, Ch. Kannengiesser (ed.), Beauchesne, Paris, 1972, pp. 55-62.

17. De Andia, Ysabel, „Pseudo-Dionysius the Areopagite and Maximus the Confessor”, in Pauline Allen, and Bronwen Neil (eds), *The Oxford Handbook of Maximus the Confessor,* Oxford, 2015, pp. 183-184.

18. Despotis, Athanasios, „From Conversion according to Paul and John to Theosis in the Greek Patristic Tradition" in *Horizons in Biblical Theology*, 38, nr. 1, 2016, pp. 88-109.

19. Deun, Peter Van, „Maximus the Confessor's Use of Literary Genres", in Pauline Allen, and Bronwen Neil (eds), *The Oxford Handbook of Maximus the Confessor,* Oxford, 2015, pp. 281-283.

20. Dragas, George Dion, „The Church in St. Maximus' Mystagogy. The Problem and the Orthodox Perspective", in *Theology*, nr. 1, 1985, pp. 398-401.

21. Farcașiu, Lucian, „Mărturisirea credinței privită din perspectiva caracterului epifanic al cultului divin" în vol. *Teologie şi Educație la Dunărea de Jos*, Fascicula IX, Editura Arhiepiscopiei Dunării de Jos, Galați, 2010, pp. 330-354.

22. Farcașiu, Lucian, „Sfânta Liturghie de pe pământ ca pregustare a Liturghiei veșnice", în rev. *Teologia*, Anul VI, nr. 3-4, Editura Universității „Aurel Vlaicu", Arad, 2002, pp. 93-111.

23. Gozier, André, "La divinisation par la liturgie. La Mystagogie de Maxime le Confesseur", în *Connaissance des Pères de l'Église – Le Maxime le Confesseur,* Nouvelle Cité, nr. 97, pp. 35-55.

24. Hancheș, M., „Sfântul Maxim Mărturisitorul. Comentariu la Psalmul 59", în *Altarul Banatului*, 10-12, 2003, pp. 93-103.

25. Ilie, Ancuța-Maria, „Spațiul sacru în biserica creștină de tradiție bizantină. Trei perspective", în *Revista Transilvania,* nr. 1, Sibiu, 2021, pp. 87-88.

26. Ioja, Cristinel, „St. Maximus the Confessor in the Thinking of the Theologians Dumitru Stăniloae and Hans Urs von Balthasar", în rev. *Teologia*, vol. 76, nr. 3, Arad, 2018, pp. 36-47.

27. Ioja, Cristinel, „St. Maximus The Confessor's Mystagogy and Its Interpretative Emphasis in The Thinking of The Theologians Dumitru Staniloae and Hans Urs Von Balthasar", în rev. *Teologia*, vol.77, nr. 4, Arad, 2018, pp. 10-28.

28. Ioja, Cristinel, „Viziunea creatoare a părintelui Dumitru Stăniloae pe marginea gândirii mistagogice a Sfântului Maxim Mărturisitorul. Unitate-distincție-simultaneitate", în *Biserica Ortodoxă Română și Marea Unire de la 1918. Contribuția teologiei arădene*, Editura Universității „Aurel Vlaicu", Arad, 2019, pp. 120-129.

29. Kharlamov, Vladimir, „Theosis in patristic thought", in *Богословські роздуми: Східноєвропейський журнал богослов'я*, nr. 9, 2008, pp. 154-164.

30. Konuk, Süha, „A Tyrant on the Throne: Phocas the Usurper, and the Collapse of the Eastern Frontier." in *Trames*, 24, (74/69), nr. 2, 2020, pp. 201-213.

31. Louth, Andrew, „The Ecclesiology of Saint Maximos the Confessor", in the *International Journal for the Study of the Christian Church*, vol. 4, no. 2, Routlege, 2004, p. 109-120.

32. McKenzie, John L., „A New Study of Theodore of Mopsuestia", in *Theological Studies*, 10, (3), 1949, pp. 394-408.

33. Neacșu, Nathanael, „Sfânta Liturghie sau experiența lui Iisus Hristos în iconomia Sa mântuitoare", în *Teologie și viață*, Doxologia, 9-12, 2021, p. 56-61.

34. Nesteruk, Alexei V., „Man and the universe in patristic thought: the teaching of Maximus the Confessor and modern cosmology", in *Journal of Siberian Federal University*, Humanities & Social Sciences 7, nr. 6 , 2014, pp. 959-991.

35. Nuică, Valentin-Ștefan, „Cunoașterea lumii și a lui Dumnezeu în «Cele două sute capete despre cunoașterea lui Dumnezeu și iconomia întrupării Fiului lui Dumnezeu» ale Sfântului Maxim Mărturisitorul", în *Glasul Bisericii*, (7-9), pp. 131-152.

36. Ohme, Heinz, „Sfântul Maxim Mărturisitorul și disputa monoenergistă-monotelită", în *Revista Teologică*, nr. 3, 2017, pp 5-19.

37. Ozolin, Nicolai, „Simbolismul cosmic al Bisericii creştine, potrivit «Mistagogiei» Sfântului Maxim Mărturisitorul", în Nicolai Ozolin, *Chipul lui Dumnezeu, chipul omului. Studii de iconologie și arhitectură bisericească,* trad. G. Ciubuc, București, Ed. Anastasia, Bucureşti, 1998, pp. 179-187.

38. Parenti, Stefano, „Yet Again on the Liturgy Described in the Mystagogia of Maximus Confessor", in *Ex Fonte – Journal of Ecumenical Studies in Liturgy*, (4), 2025 pp. 1-27.

39. Pelikan, Jaroslav, „The place of Maximus Confessor in the history christian thought", în Felix Heinzer și Christoph Schönborn (ed.), *Maximus Confessor. Actes du Symposium sur Maxime le confesseur*, Éditions Universitaires Fribourg Suisse, pp. 388-402.

40. Petcu, Liviu, „Epectaza de după moarte fizică, în lumina învățăturii Sfântului Grigorie de Nyssa", în rev. *Teologie și Viață,* nr. 5-8, 2017, p. 204-226.

41. Portaru, Marius, „Classical Philosophical Influences: Aristotle and Platonism", în *Orthodox Handbook of Saint Maximus the Confessor*, Oxford University Press, 2015, pp. 127-148.

42. Scarlat, Gina Luminița, „Principii de hermeneutică biblică la Sfântul Maxim Mărturisitorul", în *Teologie și Educație la Dunărea de Jos*, (17), 2019, pp. 377-393.

43. Scarlat, Gina Luminița, „Reflecții patristice despre biserică și Sfânta Liturghie ca paradigme pentru om și viața duhovnicească", în *Teologie și educație la Dunărea de Jos*, (18), 2020, pp. 284-332.

44. Scarlat, Gina Luminița, „Viziunea dogmatico-spirituală a Sfântului Maxim Mărturisitorul în Ambigua", în *Teologie și educație la Dunărea de Jos*, (3), 2004 pp. 391-416.

45. Soca, Gherasim, „Actualitatea catehezelor și a comentariilor mistagogice", în *Teologie şi Viață*, (5-8), 2021, pp. 113-127.

46. Soca, Gherasim, „Mistagogia – cale și canon în ortodoxie", în Răzvan Brudiu, Oliviu Botoi (coord.), *Direcții și teme de cercetare în teologia contemporană. Cui folosesc cercetările doctorale?*, vol. II, Editura Reîntregirea, Alba Iulia, 2022, pp. 285-298.

47. Stăniloae, Dumitru, „Cosmosul și sufletul, chipuri ale Bisericii", în *Revista Teologică*, nr. 3-4, Sibiu, 1944, pp. 162-181.

48. Stoenescu, Daniil Nacu, „Învățătura Sfântului Maxim Mărturisitorul despre rațiunile divine", în *Mitropolia Banatului*, Anul XXXV, nr. 7-8, 1985, pp. 420-421.

49. Streza, Ciprian, „Saint Maximus the Confessor's Mystagogia as a Complex Liturgical Commentary", in *International Journal of Orthodox Theology*, (4:1), 2013, pp. 63-82.

50. Thunberg, Lars, „Symbol and Mystery in St. Maximus the Confessor. With particular reference to the doctrine of eucharistic presence", în Felix Heinzer și Christoph Schönborn (ed.), *Maximus Confessor. Actes du Symposium sur Maxime le confesseur*, Éditions Universitaires Fribourg Suisse, pp. 292-293.

51. Vassányi, Miklós, „The Problem of Identity in St Maximus' *Opusculum* 14", în Vladimir Cvetković & Alexis Léonas (eds.), *Studies in Maximus the Confessor's Opuscula Theologica et Polemica: Papers Collected on the Occasion of the Belgrade Colloquium on Saint Maximus, 3–4 February 2020*, Brepols, Turnhout, 2022, pp. 201-214.

52. Véronique L., Dupont, „Le dynamisme de l'action liturgique. Une étude de la Mystagogie de saint Maxime le Confesseur",. in *Revue des Sciences Religieuses*, tome 65, fascicule 4, 1991. pp. 364-367.

53. Vincie, Catherine, „Mystagogical Preaching", in Edward Foley (coord.), *A Handbook for Catholic Preaching*, Liturgical Press, Collegeville, Minnesota, 2016, pp. 134-139.

54. Wakim, Rami, „La Mystagogie de Maxime le Confesseur L'être ecclésial et l'unité à Dieu", in *Proche-Orient Chrétien*, Université Saint-Joseph de Beyrouth, 65, nr. 3-4, 2015, pp. 237-240.

55. Zhivov, Victor Markovich, „The Mystagogia of Maximus the Confessor and the Development of the Byzantine Theory of the Image", in *St. Vladimir's Theological Quarterly*, 33, 1987, pp. 358-372.

Dicționare

1. Badea, Gh., *Dicționar grec-român și român grec al celor trei Sfinte și Dumnezeiești Liturghii*, Doxologia, Iași, 2009.

2. Bailly, Anatole, *Dictionnaire grec-français*, Hachette, Paris, 1935.

3. Beekes, Robert, *Etymological Dictionary of Greek*, Brill, Leiden, Boston, 2010.

4. Chantraine, Pierre, *Dictionnaire étymologique de la langue grecque. Histoire des mots*, ouvrage publié avec le concours du Centre Nationale de la Recherche Scientifique, Éditions. Klincksieck, Paris, 1970.

5. Lampe, G. W. H., *A patristic greek lexicon*, Clarendon Press, Oxford, 1961.

6. Liddell, Henry George, Scott, Robert, *A Greek-English Lexicon*, American book company, New York, Chicago, Cincinnati, 1901.
7. Liddell, Henry George, Scott, Robert, *A Greek-English Lexicon*, revised and augmented throughout by Sir Henry Stuart Jones with the assistance of. Roderick McKenzie, Oxford, Clarendon Press, 1996.

Webografie

1. Manelashvili, Tamara https://pravoslavie.ru/87220.html
2. https://youtu.be/VIhnjGuuX04?list=PL0DhhNX6Vfa4nrCj0yzd7p8KW4ymwcVd7